

5. *Кардаш В.* Маркетингова товарна політика. К.: Вища школа, 1997. — 46 с.
6. *Котлер Ф.* Управление маркетингом: Сокр. пер. с англ. — М.: Экономика, 1980. — 354 с.
7. *Литвиненко А.* Основные принципы оценки конкурентоспособности промышленной продукции. : Приложение к БИКИ. — 1984, — № 12. — 48 с.
8. Маркетинг промышленных товаров. — М.: Прогресс, 1978. — 261 с.
9. *Ракитова О. С.* Практичний маркетинг. Альта-Інвест, № 10 2002. — 8 с.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2006

УДК 658.5:502.7

*Т. В. Кожемякіна*, канд. екон. наук, доц.  
Криворізького економічного інституту КНЕУ,  
*А. С. Маловічко*, студентка 5 курсу  
Криворізького економічного інституту КНЕУ

## **РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА СВІТОВОМУ РИНКУ**

В статті розглянуті проблеми розвитку і удосконалення економічного механізму природокористування в Україні. Визначено, що вказаний механізм включає дві підсистеми, що регулюють на макро- та мікрорівні питання взаємодії господарюючих суб'єктів з довкіллям. Якщо підсистема макроекономічного рівня передбачає застосування державних інструментів регулювання впливу на довкілля і є прогресивною навіть на фоні європейських вимог, то підсистема мікрорівня будується цілком на ринкових механізмах і в Україні практично не працює.

Висунуті пропозиції щодо удосконалення економічного механізму природокористування, наголошено, яким чином ці зміни будуть відбиватись на конкурентоспроможності продукції українських товаровиробників на світовому ринку.

**КЛЮЧОВІ СЛОВА:** економічний механізм природокористування, навколишнє середовище.

На початку двадцять першого століття людство опинилось перед обличчям глобальної екологічної кризи, подолання якої можливе лише за умови співробітництва у сфері природоохоронної діяльності усіх країн світу.

Україна набула цю проблему в спадщину від колишнього СРСР, де вона була викликана реалізацією концепції, в якій головним пріоритетом була оголошена максимізація обсягів виробництва за будь-якої ціни. Соціалізм виявився безпорадним перед руйнуванням природного середовища як і інші суспільні формації. Після розпаду СРСР Україна, як і його інші члени, опинилась у дуже скрутному становищі: екологічне середовище у дуже поганому стані, а значними коштами, необхідними для його поліпшення, вона не володіє. Крім того, значно ускладнюється ця проблема у зв'язку з розширенням кола суб'єктів, які піддаються природоохоронному контролю. Розвиток малого і середнього бізнесу розповсюджується також на промислове виробництво, яке має суттєвий вплив на якісний склад довкілля, й існуюча система екологічного моніторингу не в змозі забезпечити певний рівень контролю за збільшеною кількістю джерел викидів забруднюючих речовин.

Питання охорони навколишнього природного середовища двояко впливають на конкурентоздатність продукції підприємств. З одного боку — ігнорування витрат на охорону довкілля знижує собівартість продукції і, відповідно, підвищує конкурентоздатність. З іншого боку — невідповідність продукції світовим стандартам якості робить продукцію неконкурентоспроможною з точки зору якісних характеристик. Отже, поступовий розвиток незалежної України як держави, основою економіки якої є розвинуте промислове виробництво, націлене на світові ринки, потребує наявності розвинутого економічного механізму, який забезпечив би зацікавленість усіх господарюючих суб'єктів у дотриманні екологічного законодавства України, змусив би їх залучати кошти до природоохоронних заходів. Крім цього, в умовах дефіциту фінансових ресурсів, найбільш актуальним є завдання вибору вірних напрямків їх вкладення. Питання ефективного економічного механізму природокористування розробляються у роботах таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Балацкий О. Ф., Мельник Л. Г., Хачатуров Т. С., Пахомова Н. В., Дорогунцов С., Федорищева А. М., Реймерс Н. Ф., Решетілова Т. Б., Коніщева Н. Й., Петенко І. В.

Дослідження сучасного стану економічного механізму природокористування в Україні дозволить визначити можливості, які мають промислові підприємства у процесі здійснення своєї діяльності, а також визначити «вузькі місця», що потребують подальшої розробки заради підвищення економічної ефективності виробничо-господарської діяльності промислових підпри-

емств і, відповідно, підвищення їх конкурентоздатності на світових ринках.

Тепер людство зазнає все більшої шкоди від промислової діяльності, яку саме здійснює. Як це було відмічено в 1992 р. на Конференції ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку «Earth Summit» у Ріо-де-Жанейро, основою формування нового типу економічного зростання повинен стати сталий розвиток. Під сталим розвитком розуміється така модель розвитку, при якій досягається задоволення життєвих потреб сучасного покоління людей без втрати такої можливості для майбутніх поколінь. У теперішній час існує ряд концепцій сталого розвитку, які визначають стратегічні завдання для країн на макрорівні. Їх сутність зводиться до визначення певних орієнтирів для розвитку економіки країни, який завдавав би мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу. Також наголошується необхідність формування відповідного «економічного механізму природокористування». Економічний механізм природокористування є комплексним інструментом реалізації еколого-економічної політики держави. В ньому можуть бути виділені наступні складові елементи: платність природокористування, система економічного стимулювання природоохоронної діяльності, плата за забруднення навколишнього природного середовища, створення ринку природних ресурсів, удосконалення системи ціноутворення з врахуванням екологічного фактору, особливо на продукцію галузей, що безпосередньо експлуатують природні ресурси у процесі здійснення виробничо-господарської діяльності. Крім цього часткою економічного механізму природокористування є інституціональні механізми, такі як екологічні фонди, екологічні програми, система екологічного страхування. Деякі автори поділяють методи управління природокористуванням на адміністративні й економічні і крім вище названих ще виділяють такі методи, як стандартизація і нормування, державний і відомчий контроль, юридична відповідальність, планування природоохоронних заходів, лімітування і ліцензування природокористування, матеріальне стимулювання і фінансування природоохоронної діяльності. Одним з джерел фінансування можуть бути екологічні фонди, під фондами розуміються установи, що покликані надавати будь-яку матеріальну допомогу, та самі грошові матеріальні кошти, а також їхні джерела.

Якщо розглядати сучасний економічний механізм природокористування, створений в Україні, то він складається з таких елементів:

— системи природоресурсних платежів, що визначає платність і обмеженість використання природних ресурсів у діяльності підприємств;

— установленого порядку зборів за забруднення навколишнього природного середовища;

— загальнодержавних нормативів відшкодування втрат ресурсів;

— системи методик визначення обсягу збитків від шкоди, завданої довкіллю через порушення чинного природоохоронного законодавства;

— системи податкових, кредитних й інших пільг, що надаються усім суб'єктам підприємницької діяльності при впровадженні ними ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

— порядку відшкодування збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

— розвинутої інституціональної системи нагляду за процесами впливу на навколишнє природне середовище, яка включає міністерства, відомства та систему екологічних фондів різних рівнів.

Як видно із зазначеного переліку складових економічного механізму природокористування в Україні, на сьогодні розвинутою є тільки та його ланка, що передбачає пряме державне регулювання питань охорони навколишнього природного середовища. Ринкові ж механізми, які повинні економічно стимулювати усі господарські суб'єкти до бережливого відношення до довкілля практично не застосовуються. Але досвід світового суспільства і власний досвід України свідчить про те, що розв'язування екологічних проблем на базі тільки державного регулювання, або опираючись тільки на ринкові механізми, не вдається. Тому найефективнішими у світі вважають змішані механізми, що дозволяють реалізувати еколого-економічну політику із застосуванням і державного регулювання, й ринкових інструментів.

Якщо розглядати особливості функціонування і проблеми, що виникають при застосуванні економічного механізму природокористування, то можливо відмітити такі особливості:

— ефективність функціонування економічного механізму природокористування підвищується, якщо є чітке розділення повноважень між його макроекономічним і мікроекономічним рівнями;

— макроекономічні заходи можуть не мати явно виражених екологічних цілей і здійснюються у межах усієї економіки або її крупних сфер;

— мікроекономічні заходи частіше носять допоміжний або компенсаційний характер по відношенню до макроекономічних;

— невизначеність права власності на природні ресурси є суттєвою проблемою при проведенні заходів природоохоронного призначення;

— ефективний механізм природокористування може бути розроблений та реалізований лише після розробки концепції розвитку самої економіки та її важливих сфер.

Таким чином, можливо зробити висновок, про те, що заходи природоохоронного призначення, що повинні втілюватись на рівні конкретних господарюючих суб'єктів, тобто підприємств, повинні відповідати державним вимогам щодо інтенсивності використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища. Основою для розробки таких заходів є відповідні програми розвитку окремих регіонів і галузей. Враховуючи розташування підприємств різних галузей у межах однієї територіальної одиниці визначальним принципом при розробленні заходів природоохоронного призначення слід вважати відповідність цих заходів регіональній програмі розвитку.

Розвиненість економічного механізму природокористування на макrorівні підтверджується цілою низкою нормативних і законодавчих актів, які регулюють в Україні взаємовідносини з навколишнім природним середовищем. Зокрема це такі законодавчі акти:

— Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26 червня 1991 р.;

— Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Затверджене постановою КМУ від 14.09.91;

— Положення про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів. Затверджене постановою КМУ від 10.08.92;

— Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.92 ;

— Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10.02.95 ;

— Положення про Державну екологічну інспекцію Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 02.03.98;

— Порядок встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору від 01.03.99.

Відповідно з чинним законодавством, головним органом державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є Кабінет Міністрів України, у підвладності якого знаходяться Ради і їх виконавчі і розпорядчі органи, а також інші державні органи, які спеціалізуються на охороні навколишнього природного середовища і використанні природних ресурсів відповідно до законодавства України.

Всі об'єкти, розташовані на території України, які шкідливо впливають, або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища, підлягають державному обліку і контролю. Первинний облік у галузі охорони навколишнього природного середовища проводиться безпосередньо підприємствами, потім відповідна інформація передається державним органам, що ведуть загальний облік у цій галузі. Така система відповідає вимогам ст. 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» щодо проведення обов'язкового об'єктового моніторингу усіма промисловими підприємствами, технологічний процес яких передбачає викиди шкідливих речовин у атмосферне повітря. Як довів проведений аналіз існуючих форм звітності промислових підприємств, на практиці така система обліку і контролю за додержанням господарюючими суб'єктами вимог до екологічних стандартів діяльності не в змозі забезпечити якісне здійснення цього контролю. Серед факторів, які заважають якісному виконанню контрольних функцій відповідними органами, найбільш важливими, на наш погляд, є концентроване розміщення джерел викидів забруднюючих речовин, відсутність відповідних контролюючих приладів окремо на кожному джерелі, відсутність взаємозв'язку між показниками виробничої діяльності підприємства і показниками, які відображаються у стандартних формах звітності, зацікавленість підприємств у прихованні фактів перевищення нормативів викидів. Усі ці недоліки призводять до того, що розвинута нормативно-правова база України, яка за оцінками незалежних експертів є однією з найбільш сучасних у Європі, на практиці не в змозі забезпечити підтримання якісного стану навколишнього природного середовища.

На наш погляд, доповнення існуючої тепер звітності підприємств системою еколого-економічного моніторингу, зокрема це стосується охорони атмосферного повітря, дозволило б здійснювати безперервний контроль за впливом на довкілля як самому підприємству, так і контролюючими органам, тобто державній екологічній інспекції на містах. Застосування системи еколого-економічного моніторингу одночасно на рівні підприємства і

екологічної інспекції дозволило б зробити більш прозорою систему контролю за обсягами надходжень забруднюючих речовин у довкілля, також це спростило б і підвищило вірогідність системи планування природоохоронної діяльності окремого підприємства і регіону.

Значним недоліком економічного механізму, який передбачається чинними нормативними і законодавчими актами є його вимоги по дотриманню екологічних стандартів кожним суб'єктом господарської діяльності окремо. В умовах концентрованого розміщення промислових підприємств у обмеженій території, що обумовлено принципом комплексного розвитку промисловості України, це призводить до того, що навіть в умовах дотримання екологічних стандартів на кожному джерелі викидів забруднюючих речовин їх сумарна дія на довкілля значно перевищує його асиміляційні спроможності. Таким чином, з метою подолання цього важливого недоліку потрібно змістити акценти у вимогах чинного законодавства з кожного окремого джерела викидів на дотримання якісного стану довкілля усіма господарюючими суб'єктами, які спільно ним користуються. Цей досвід успішно використовується економічно розвинутими країнами і має прояв у так званому «бабл-принципі». Сутність «бабл-принципу» полягає у тому, що ліміти на викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря встановлюються не для кожного джерела викидів окремо, а для групи підприємств місцевості. Таким чином, ті підприємства, що знайшли можливість значно скоротити свої викиди, можуть продати «надлишки» скорочення викидів іншим підприємствам, які не можуть настільки ефективно скорочувати свої викиди.

У вітчизняній теорії даний принцип ведення природоохоронної діяльності отримав назву «ефект комірки», але як було зазначено вище, його застосування неможливо за умов незмінності чинного законодавства.

Важливою частиною економічного механізму природокористування є питання стимулювання природоохоронної діяльності підприємств. Для цього законодавством України передбачені наступні інструменти:

— надання суб'єктам підприємницької діяльності пільг у разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища при переході на маловідходні і безвідходні ресурсо- і енергозберігаючі технології, організації виробництва і впровадженні очисного обладнання і устаткування для утилізації забруднюю-

чих речовин і переробки відходів, а також приладів контролю за станом навколишнього природного середовища і джерелами викидів і скидів забруднюючих речовин, виконанні інших заходів, спрямованих на поліпшення охорони навколишнього природного середовища;

— надання на пільгових умовах коротко- і довгострокових позичок для реалізації заходів щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища;

— встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів;

— звільнення від оподаткування фондів охорони навколишнього природного середовища;

— надання можливості отримання природних ресурсів під заставу;

— інші шляхи щодо стимулювання.

Розробка заходів природоохоронного призначення на рівні окремого підприємства проводиться у межах вимог, встановлених на макrorівні і техніко-технологічних особливостей обладнання підприємства. Зазначимо, що на підприємстві можуть здійснюватись такі види природоохоронної діяльності:

1. Розробка й удосконалення технологічних процесів, починаючи з науково-дослідних робіт і до завершальної стадії виробничого процесу з метою економії природних ресурсів і скорочення негативного впливу на довкілля за рахунок: повного використання матеріалів; розробки нових більш екологічно чистих продуктів; утилізації відходів; підвищення ступеню і якості знешкодження виробничих відходів; зниження рівня виробничо-транспортних шумів.

2. Проведення екологічної експертизи продукції, що виробляється.

3. Зняття з виробництва екологічно небезпечної продукції.

4. Розбудова і облаштування природоохоронних і ресурсозберігаючих об'єктів.

5. Утримання і експлуатація природоохоронних і ресурсозберігаючих об'єктів.

6. Підвищення ефективності і потужності природоохоронних і ресурсозберігаючих об'єктів.

7. Контроль за роботою природоохоронних об'єктів, удосконалення їх роботи.

8. Обробка і видалення твердих виробничих відходів з підприємства.

9. Утримання зелених насаджень на території підприємства.
10. Рекультивация земель для подальшого використання.
11. Управління природоохоронною діяльністю на підприємстві.

Важливою складовою економічного механізму природокористування є методики оцінки впливу на довкілля. Однак в Україні вони розроблені лише фрагментарно і тому заслуговує на вивчення зарубіжний досвід у цьому питанні. Серед методів можливо виділити такі різновиди:

- аналіз вигод і витрат;
- аналіз ефективності витрат;
- альтернативна вартість;
- метод ефекту мультиплікатора;
- метод умовного оцінювання;
- метод витрат на подорожування;
- метод гедонічного оцінювання, або метод вартості власності;
- екологічна оцінка вартості;
- матриці та переліки.

Як зазначається у західній практиці, критеріями ефективності застосування методів оцінки можуть бути:

- ймовірнісні характеристики якості довкілля;
- включення непрямих ефектів та зворотного зв'язку;
- динамічні характеристики;
- багатокритеріальний підхід до добробуту суспільства;
- чіткий поділ фактів і цінностей;
- участь громадськості;
- ефективність використання часу і ресурсів.

Розвиток і удосконалення методів розробки і оцінки економічної ефективності заходів природоохоронного призначення є важливими для української теорії і практики, адже механічне перенесення зарубіжного досвіду може дати не ті результати, на які бажано очікувати. І, в першу чергу, потребують розробки питання удосконалення економічного механізму природокористування у сфері оцінки розмірів впливу на довкілля на рівні окремого підприємства або комплексу підприємств, обмеженого за територіальним принципом. Порівняння розмірів впливу до та після проведення підприємством природоохоронної діяльності надасть можливість для об'єктивної оцінки її економічної ефективності.

Таким чином, проведенні дослідження доводять, що економічний механізм природокористування в Україні складається з двох складових частин, які відповідають за взаємодію економічної сфери з природною на макро- і мікрорівні. На макрорівні він

включає державні інструменти регулювання впливу промислового виробництва і життєдіяльності людини на довкілля. На мікрорівні включає ринкові інструменти оцінки і регулювання впливу на довкілля окремих підприємств і їх груп. Ефективне зменшення негативного впливу людського суспільства на довкілля можливо лише за рахунок поєднання державних і ринкових механізмів регулювання природоохоронної сфери. Основним інструментом зменшення негативного впливу на довкілля є проведення промисловими підприємствами природоохоронних заходів. Заходи природоохоронного призначення охоплюють усі стадії життєвого циклу продукції — від розробки до утилізації. Розвиток економічного механізму природокористування у його аспектах, що стосуються регулювання впливу промислового виробництва на довкілля на макrorівні має стан, що відповідає сучасним вимогам світового суспільства, а за деяким критеріями, навіть, випереджає стандарти, наприклад, Європейського Союзу. Що стосується розвитку економічного механізму природокористування на мікрорівні, то в останні часи цим питанням не приділялось фахівцями значної уваги і методичний апарат є дещо застарілим і не відповідає вимогам сучасності. Отже, необхідні методичні розробки у сфері оцінки розмірів впливу промислового виробництва на довкілля, у сфері здійснення моніторингу навколишнього природного середовища, а також оцінки, планування і прогнозування розмірів впливу на довкілля для визначення можливостей додаткового розміщення виробничих потужностей у межах певної території.

Вирішення вказаних питань, щодо покращення процесів охорони довкілля в Україні дозволить суттєво підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світових ринках.

### ***Література***

1. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26 червня 1991 р.
2. Положення про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів. Затверджене постановою КМУ від 10 серпня 1992 року.
3. Порядок встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору. Затв. пост. КМУ від 1 березня 1999 р.// Галицькі контракти, 1999. — № 17. — С. 59—64.

4. *Гирусов Э. В. и др.* Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов / Под ред. проф. Э. В. Гирусова. — М.: ЮНИТИ, 2000. — 455 с.

5. *Джигирей В. С.* Екологія та охорона навколишнього природного середовища.: Навч. посіб. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. — 203 с.

6. *Капусник І.* Оцінка впливу на навколишнє природне середовище: методи та нормативні документи // Стандартизація, сертифікація, якість. — 2002. — № 4. — С. 68—70.

7. *Кожемякіна Т. В.* Проблема оптимізації природоохоронної діяльності промислових підприємств // Матеріали Другої міжнародної наук.-практ. конференції «Динаміка наукових досліджень 2003». Т. 26. Економіка промисловості. — Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. — С. 21—23.

8. *Лисенко Ю., Садеков А.* Екологічний підхід до управління підприємством: проблеми і перспективи // Економіка України. — 2003. — № 5. — С. 33—41.

9. *Мельник Л. Г.* Екологічна економіка: Підручник. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. — 346 с.

10. *Мищенко В.* Дієвість економічних підойм екологічної політики (чи «забруднювач платить»?) // Економіка України. — 2002. — № 7 — С. 62—70.

11. *Михайлов О. В.* Основы мировой конкурентоспособности. — М.: Познавательная книга плюс, 1999. — 592 с.

12. *Пахомова Н. В., Рихтер К. К.* Экономика природопользования и экологический менеджмент: Учебник для вузов. — СПб.: С.-Пб. у-т, 1999. — 488 с.

13. *Синякевич І.* Концепція щодо формування системи інструментів національної екологічної політики // Економіка України. — 2002. — № 7. — С. 77—78.

14. *Скудар Г.* Стратегія піднесення конкурентноздатності: проблеми і складові успіху // Економіка України, 2000, № 6. — С. 16—20.

15. *Стадницький Ю.* До проблеми концепції екологічної політики України і механізму її реалізації // Економіка України. — 2003. — № 1. — С. 75—80.

16. *Турило А. М., Кожемякіна Т. В.* Система еколого-економічних показників для оцінки впливу промислового підприємства на якісний стан довкілля // *Металлургическая и горнорудная промышленность.* — 2003. — № 4. — С. 116—119.

17. *Фатхутдинов Р. А.* Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. — М.: ИНФРА-М. — 2000. — 312 с.

18. *Boyle A.* Environmental regulation and economic growth. Oxford, 1994.

19. *Callan S., Thomas J.* Environmental economics and management: theory, policy and applications. Chicago, 1996.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2006